

О. Г. Кузьмищев

Е.Р. ФОН ШТЕРН – ДОСЛІДНИК АНТИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (кін. ХІХ - поч. ХХ ст.)

У статті розглядається наукова діяльність відомого вченого-антикознавця кінця ХІХ – початку ХХ ст. Ернста Романовича фон Штерна (1859-1924), подається його наукова біографія.

Ключові слова: персоналія, Е.Р. фон Штерн, історія археології, Північне Причорномор'я.

Предметне вивчення історії археологічних досліджень останнім часом набуває все більшого значення. Створюються фундаментальні аналітичні праці як з історії археології взагалі [Лебедев 1992; Платонова 2010; Клейн, 2011], так і з історії дослідження окремих археологічних пам'яток, регіонів або цілих історико-культурних періодів [Тункина 2002; 2013; Сапожников 2002; Зубарь 2009], а також з історії розвитку археології в конкретних наукових установах, музеях, університетах [Тихонов 2003; Білас 2004; Пивоваров 2009; Охотников 2010; Ситник 2012].

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. в Російській імперії був часом становлення античної археології на наукових засадах. Однією з особистостей, яка в ту пору стояла біля витоків і розвитку цієї наукової дисципліни був вчений-археолог, історик і філолог Ернст Романович фон Штерн (1859-1924) (Рис. 1). У 2014 р. виповнюється 90 років з дня смерті цього талановитого дослідника. Скромним внеском визнання багатогранних здобутків Е.Р. фон Штерна у науці, будемо сподіватися, послужить ця стаття.

© О.Г. КУЗЬМІЩЕВ, 2015

Рис. 1. Ернст Романович фон Штерн – ректор Галле-Віттенбергського університету. (Universitätsarchiv Neg.-Nr. V29913)

Дослідницькі роботи, присвячені особистості Е.Р. фон Штерна і його ролі в становленні вітчизняної історико-археологічної науки, можна умовно розділити на чотири періоди. До першого періоду (початок ХХ ст.) відноситься серія прижиттєвих публікацій та робіт, в яких подано першу характеристику наукових праць Е.Р. Штерна [Жебелев, 1901] та йдеться про перші підсумки його наукової діяльності [Προτεμπτηρία, 1912, с. 7-10].

Для другого періоду (двадцять років ХХ ст.) характерне стисле, але, в більшості своїй, всебічне біографічне дослідження життя вченого. Найповніше воно представлено у спеціальних роботах історика античності, філолога-класика Д.П. Шестакова [Шестаков, 1925; 1926]. Третій період (перша половина 1950-х – 1980 рр.) починається зі згадок про роль Е.Р. Штерна в археологічних дослідженнях Північно-Західного Причорномор'я. Для початку цього періоду характерно ще стисле та обережне описання діяльності Е.Р. Штерна, в першу чергу, в рамках історії досліджень Північно-Західного Причорномор'я. Проте і це слід вважати певним досягненням, враховуючи більш ніж двадцятирічне попереднє замовчування імені цього вченого в історіографії. В цей період досягнення Е.Р. Штерна в античній археології, на прикладі дослідження пам'ятки на острові Березань, найкраще представлені В.В. Лапіним [Лапин, 1966].

Для четвертого періоду (1989 р. – по теперішній час) характерна поява значної кількості публікацій, присвячених як окремим аспектам наукової діяльності вченого (археологічному, історичному, епіграфічному), так і неперсичній особистості Е.Р. Штерна в цілому. Цей період був започаткований публікацією В.П. Ванчугова, присвяченій ролі Е.Р. Штерна в становленні та діяльності Одеського Товариства історії та старожитностей [Ванчугов, 1989]. Загальна біографія Е.Р. Штерна була створена працями Е.Г. Плесскої-Зебольд, [Плесская-Зебольд, 1999], В.П. Ванчуговим [Ванчугов, 2004], Е.Д. Фроловим, [Фролов, 2001] Т.О. Избаш і Л.В. Новіковою [Избаш, Новікова, 2005].

Серед окремих аспектів життя вченого розглядалися такі грані його наукової діяльності як Штерн-епіграфіст [Березин, 2003; Русяєва, 2004; 2010, с. 6-7], Штерн-педагог [Березин, 2006], наукова діяльність Е. Р. Штерна в одеський період його життя [Хойслер, 1996; Кузьмищев, 2013]. Представлена також роль Е.Р. Штерна як археолога, першого дослідника античної Тіри [Клейман, 1997; Кузьмищев, 2013а], ініціатора планомірних розкопок на о. Березань [Кузьмищев, 2012], дослідника Трипільської культури (поселення Петрени) [Ляшко, 2004]. Найважливішим джерелом для вивчення наукової біографії Е.Р. Штерна,

крім публікацій про цього вченого, є також архівні матеріали. Найкраще вони представлені в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАНУ (ф. 5 «Одеське товариство історії та старожитностей»), Державному архіві Одеської області (ф. 45 «Новоросійський університет»), Науковому архіві Одеського Археологічного Музею НАН України (інв. №№ 59308-59313).

Ернст-Валльфрід фон Штерн, або, як пізніше називали його в російському середовищі, Ернст Романович фон Штерн, народився 25 червня 1859 року в м. Зейерсгоф (Руен) Вольмарського повіту Ліфляндської губернії [ДАОО, ф. 52, оп. 2, сп. 240, л. 1, об., 2; Дложевский, 1925, с. 100]. Його батько – Роберт Микола Штерн (1811-1868) закінчив Дерптський університет, був орендарем кількох маєтків [Hausmann, 1998, s. 310]. У 1877 р. Е.Р. Штерн закінчив із золотою медаллю Дерптську гімназію і з 1877 по 1880 рр., завдячуючи стипендії Міністерства народної освіти Російської Імперії, навчався на Російському філологічному семінарі з класичної філології при Лейпцігському університеті [Шестаков, 1925, с. 147; 1926, с. 22].

Пізніше, в 1880-1883 рр. Е.Р. Штерн був прикомандирований до Дерптського університету для підготовки до магістерського звання [Избаш, Новікова, 2005, с. 442]. Там же він захистив дві дисертації: магістерську в 1883 р., присвячену змові Катіліни [Stern, 1883], і докторську в 1884 р., про спартофіванське протистояння в першій половині IV ст. до н.е. [Stern, 1884]. Наприкінці 1884 р. Е.Р. Штерн був запрошений до Одеси, в Новоросійський університет на місце приват-доцента кафедри класичної філології. Через два роки, в 1886 р., 27-річний вчений затверджується на посаді екстраординарного, а потім, в 1888 р., ординарного професора цього університету [Плесская-Зебольд, 1999, с. 281; Ванчугов, 2004, с. 7].

З січня 1893 р. Е.Р. Штерн обіймав посаду секретаря історико-філологічного факультету Новоросійського університету, а з вересня 1905 р. став його деканом [Избаш, Новікова, 2005, с. 443]. Приступивши до роботи в Новоросійському університеті, Е.Р. Штерн проявив неабиякий організаторський таланти. Також він був ректором Вищих жіночих курсів при цьому ж університеті [Ванчугов, 2004, с. 7]. Як педагога Е.Р. Штерна характеризують дві доповідні записки: про реформу середньої школи в Росії і про причини студентських заворушень та заходи щодо їх попередження [ДАОО, ф. 42, оп. 35, сп. 1754, л. 30-32, 64-65; сп. 353, л. 95-99].

Ернст фон Штерн підтримував постійний зв'язок з німецькою громадою Одеси. Ще у 1885 р. він влаштовується вчителем німець-

кої мови в училище св. Павла [ДАОО, ф. 52, оп. 2, сп. 240, л. 18а, 19], потім обирається членом його шкільної ради, а в 1908 р. був обраний і затверджений почесним попечителем цього училища [Плесская-Зебольд, 1999, с. 284]. Також Е.Р. Штерн був членом Південноросійського німецького товариства. Своїми науково-популярними лекціями він сприяв піднесенню просвітницької роботи, обирався членом ревізійної комісії товариства [Плесская-Зебольд, 1999, с. 284].

Незабаром після приїзду до Одеси Е.Р. Штерн дістав широку відомість не лише як філолог-класик, але як історик-археолог, який володів солідною науковою базою [Шестаков, 1925, с. 148; 1926, с. 25; Щеглов, 1996, с. 55-56; Ванчугов, 2004, с. 8]. Очевидно, це сталося багато в чому через близькість Одеси до античних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, а також і завдячуючи існуванню там з 1839 р. Одеського Товариства історії та старожитностей, до лав якого Е.Р. Штерн вступив 5 квітня 1891 р. [Протєрїтїя, 1912, с. 5; Ванчугов, 2004, с. 7].

Як зазначив В.П. Ванчугов: «це був період, коли блискучу освіту класичного філолога, отриману Е.Р. Штерном в Європі, було збагачено і доповнено глибокими знаннями археологічної науки в Причорномор'ї» [Ванчугов, 2004, с. 8]¹. При цьому Е.Р. Штерн не переставав використовувати і свою філологічну «основу», яка стала міцним базисом для його наступних наукових робіт [Шестаков, 1925, с. 148; 1926, с. 25-26]. А. Хойслер зазначав, що «підйом археології в Одесі був пов'язаний в першу чергу з ентузіазмом Е. фон Штерна», а також, що «Е. фон Штерн став одним з кращих знавців старожитностей Північного Причорномор'я» [Хойслер, 1996, с. 55]. Тому не дивно, що у 1896 р., продовжуючи викладацьку діяльність в Новоросійському університеті, Е.Р. Штерн очолив музей Одеського Товариства історії та старожитностей і став його головним зберігачем [Ванчугов, 2004, с. 8].

Займаючи протягом 15 років посаду директора цього музею, Е.Р. Штерну вдалося підняти його роботу на якісно новий рівень [Ванчугов, 1989, с. 24; Хойслер, 1996, с. 55]. Це було досягнуто, в першу чергу, завдяки одержанню всієї площі будівлі для потреб музею (до цього у приміщенні, разом з музеєм, розташовувалася міська публічна бібліотека), комплексному ремонту та облаштуванню будівлі спеціальними музейними меблями. Крім того, всі музейні колекції були розміщені відповідно до наукової системи, оскільки до Е.Р. Штерна археологічні матеріали експонувалися без врахування хронологічного порядку [Ванчугов, 2004, с. 8]. Тоді ж ним були

створені ґрунтовні музейні каталоги, які не втратили своєї наукової цінності й до сьогодні [Ванчугов, 1989, с. 24-25; 2004, с. 8].

Дослідник домігся видання загального путівника по музею, нерідко він сам правив за екскурсовода по виставковим залам, що, звичайно, сприяло неабиякій популяризації історії та археології Північного Причорномор'я. Але вінцем його музейної діяльності були зведені публікації античних колекцій, цінність яких він добре розумів. Разом зі своїми колегами А.Н. Деревицьким і А.А. Павловським він здійснив публікацію одеського зібрання теракот [Деревицький, Павловський, Штерн, 1897], пізніше – кераміки з Феодосії (за матеріалами розкопок А.Л. Бертге-Делагарда) [Штерн, 1906].

Неоціненний внесок вченого у справу розвитку Одеського археологічного музею зазначив історик і археолог П.П. Курінний: «Е.Р. Штерн проводить грандіозну, непомітну для громадськості, але важливу роботу – роботу з інвентаризації, розбирання, впорядкування та систематизації одеського музею Товариства історії та старожитностей ... Робота Е.Р. Штерна ставить одеський музей в число найбільших музеїв України, Росії і дає йому почесне місце серед музеїв Європи» [Курінний, 1927, с. 222]. Завдяки тому, що Е.Р. Штерн «був справжнім рушієм розширення та перебудови музею» [Хойслер, 1996, с. 55], музей до початку ХХ ст. повністю змінився. Десять експозиційних вітрин, створених за проектом і за участі Е.Р. Штерна в 1909 р., до цього часу, навіть після ремонту, прикрашають зали колишнього музею Товариства, а нині – Одеського археологічного музею НАН України [Ванчугов, 2004, с. 8].

Більшість наукових праць Е.Р. Штерна можна розділити на дві великі групи: дослідження з античної історії, до яких входять і обидві його дисертації, та дослідження з археології Північного Причорномор'я [Шестаков, 1925, с. 148; 1926, с. 24]. Будучи етнічним німцем за походженням, Е.Р. Штерн писав свої роботи як російською, так і німецькою мовами, що було, як зазначав Д.П. Шестаков, вкрай важливо в умовах «відомої нечитанності російських книг в західній європейській науці». По суті, за тих часів, Е.Р. Штерн став посередником, сполучною ланкою, між європейською і російською античною археологічною наукою [Шестаков, 1925, с. 148; 1926, с. 24; Дложевський, 1925, с. 101]. Наукові публікації Е.Р. Штерна з археології Північного Причорномор'я слід умовно розподілити на: 1) залучення до наукового обігу і вивчення лапідарних написів; 2) дослідження творів античного мистецтва; 3) публікацію результатів власних археологічних розкопок; 4) історико-культурні узагальнення на підставі

1. Тут і далі переклад цитат з російської – автора (О.К.).

аналізу археологічного матеріалу і даних історичних джерел [Шестаков, 1925, с. 149]. Слід зазначити, що для досліджень Е.Р. Штерна було характерно порівняльне вивчення античної метрополії і колоній як єдиного цілого [Шестаков, 1925, с. 149; 1926, с. 26].

Е.Р. Штерн приділяв багато уваги епіграфіці, як лапідарної, так і керамічній – досліджував написи Ольвії, Херсонесу та Боспору, присвяти Ахіллу Понтарху, написи релігійних спільнот – фіасів [Фролов, 2001, с. 44]. Символічно, що перша робота Е.Р. Штерна, присвячена вивченню північно-причорноморських старожитностей, була саме по епіграфіці. Це публікація ольвійської проксенії, виявленої на мисі Аджигол [Штерн, 1893]. А.С. Русяєва звернула увагу на роль наукової діяльності Е.Р. Штерна саме як епіграфіста. Детально розглядаючи його роботу, присвячену публікації світильника з графіті, яке Е.Р. Штерн перевів як «я служу як світильник і свічу богам та людям», А.С. Русяєва зазначила, що Е.Р. Штерн вперше у вітчизняному антикознавстві оцінив важливість такого наукового джерела, як графіті [Русяєва, 2004, с. 14; 2010, с. 6-7].

Крім Північно-Західного Причорномор'я, постійний науковий інтерес Е.Р. Штерна викликали і інші пам'ятки регіону Надчорноморщини. У 1907 р. на засіданні Одеського Товариства він зробив доповідь про місцезнаходження стародавнього Херсонесу [Штерн, 1907]. Грунтуючись на отриманих під час розкопок біля Карантинної бухти матеріалах, автор стверджував, що Херсонес тут був розташований з самого початку свого існування, і що свідчення Страбона, ніби Херсонес спочатку знаходився у іншому місці, є помилковими. Крім того, Е.Р. Штерн стверджував, що стіни Маячного півострова захищали не «Старий» Херсонес, а якесь маленьке поселення. Заснування міста автор відніс до V ст. до н.е. [Хорошилов, 2000, с. 360].

Найбільш відомою науковою роботою Е.Р. Штерна, пов'язаною з регіоном Боспорського царства, є його монографічне дослідження, присвячене кераміці античної Феодосії [Штерн, 1906]. Метою цієї монографії було показати історію античної Феодосії на базі вивчення її керамічного комплексу, отриманого в результаті розкопок А.Л. Бертьє-Деллагарда. Е.Р. Штерн, мабуть, вперше у вітчизняній археології звернув увагу дослідників на надзвичайну важливість такого археологічного джерела, як масовий керамічний матеріал: «Це висування на перший план і підкреслення керамічних знахідок не потребує подальшого виправдання: для кожного розуміючого справа, звичайно, цілком ясна, що вони є як би путівником у галузі культурно-історичних відносин віддалених епох, від яких дійшов до

нас лише незначний і випадковий переказ» [Штерн 1906, с. 1]. Всього ж Е.Р. Штерном було опубліковано 9 наукових робіт, тематично пов'язаних з Боспором, а також прочитано чотири доповіді на засіданнях Одеського Товариства історії та старожитностей. Саме під час роботи над боспорськими старожитностями Е.Р. Штерн дійшов висновку, що античні вазописці користувалися шаблонами у своїй масовій роботі, переосмислювали сюжети на догоду смакам замовників та покупців, але, тим не менш, навіть тут, на периферії, досить часто зустрічались високохудожні вироби, які імпортувалися з різних центрів античного світу [Штерн 1896, с.108].

Проводити перші самостійні розкопки Е.Р. Штерн почав в 1900 р. в Тірі [Штерн, 1901]. В 1903 і 1912 рр. він продовжив розкопки цього археологічного пам'ятника. Оцінюючи дослідження, проведені Е.Р. Штерном в 1900, 1903 і 1912 рр. в Тірі, необхідно відзначити, що, незважаючи на їх невеликий обсяг, можна констатувати, що вони принесли важливі результати. Ці роботи дали не тільки суттєвий речовий матеріал різних періодів існування Тіри-Аккермана, а й дозволили вперше відкрити і дослідити культурний шар античного часу, який не був порушений. Це остаточно підтвердило місцерозташування цього античного міста [Кузьмищев, 2012а, с. 145].

У 1902-1903 рр. Е.Р. Штерн проводив розкопки поселення Петрени в Бессарабії. Він відразу висловив думку, що це поселення належало носіям Трипільської культури [Шестаков, 1925, с. 151]. Е.Р. Штерн був першовідкривачем цієї трипільської пам'ятки, в результаті розкопок якої було отримано важливий матеріал. Під час роботи XIII Археологічного з'їзду, Е.Р. Штерн запропонував гіпотезу про зв'язок мальованої кераміки поселення Петрени з неолітичної керамікою Балкан і Фессалії і датував її III тис. до н.е. Слід відзначити, що його доповідь представляла на той час практично повне зібрання всіх відомостей, що були в науці про «культуру мальованої кераміки» [Ляшко, 2004, с. 628], як називали тоді Трипільську культуру.

Найбільш же значущими в науковій біографії Е.Р. Штерна, як археолога, стали проведені ним в 1904-1909 і 1913 рр. планомірні археологічні дослідження давньогрецького поселення на острові Березань. За сім польових сезонів на Березані Е.Р. Штерном були здійснені значні розкопки, в результаті яких давньогрецьке поселення розкрито на великій площі. Крім того, визначена стратиграфія поселення, встановлені два основні будівельні періоди. Підсумки розкопок стали підставою для створення відносної хронології розвитку цієї пам'ятки [Соловьев, 2005, с. 33; Кузьмищев, 2012а, с. 145]. Не можна не відзначити,

що саме Е.Р. Штерн вперше в історіографії, вказав, що на о. Березань знаходилося давньогрецьке поселення, причому найдавніше в Північному Причорномор'ї [Штерн, 1901, с. 89-90]. Крім того, він перший дійшов висновку, що за житлові будівлі переселенців правили поглиблені в землю конструкції – землянки, і вони були збудовані еллінським, а не варварським населенням [Штерн, 1912, с. 87]. Завдячуючи розкопкам на о. Березань, в античній Тірі і на трипільському поселенні Петрени, фонди музею Одеського Товариства були істотно поповнені. Так, березанська колекція склала 12 тис. інв. од., петренська – 2,8 тис. інв. од., причому вони «і до теперішнього часу служать базою для сучасних дослідників» [Ванчугов, 1989, с. 25; 2004, с. 10].

Результати археологічних розкопок служували для Е.Р. Штерна інструментом для подальших кабінетних досліджень. Він повністю використовував здобуті археологічні джерела для з'ясування особливостей Великої грецької колонізації і побудував першу теоретичну модель колонізації, засновану саме на сукупності археологічних даних, отриманих на той час [Stern, 1915; Щеглов, 1996; Ванчугов, 2004, с. 9]. Крім того, Е.Р. Штерн приділяв велику увагу розробці «правильної, науково обґрунтованої, методики археологічних розкопок» [Ванчугов, 1989, с. 25]. Він дотримувався тієї думки, що «краще не робити розкопок, ніж робити їх неправильно», і з тим, щоб не допустити руйнування археологічних об'єктів, звернувся до Комісії зі збереження стародавніх пам'яток при Московському Археологічному товаристві з пропозицією виробити основні вимоги до методики проведення археологічних розкопок [Штерн, 1910].

Одним з перших Е.Р. Штерн розпочав боротьбу з фальсифікаціями старожитностей, які наприкінці XIX ст. почали наповнювати російський і західноєвропейський антикварні ринки. Найбільш відомим епізодом цієї боротьби був його виступ на Археологічному з'їзді в Ризі в 1896 р. [Штерн, 1896; 1898], в якому він першим довів фальшування відомої «тіари Саїтафарна» [Курінний, 1927, с. 223], нібито піднесену ольвіополітами сарматському царю. Насправді цю річ було виготовлено в Одесі ювеліром І. Рахумовським і куплено Лувром за значну суму [Шестаков, 1925, с. 149; Фролов, 2001, с. 43; Ванчугов, 2004, с. 12]. Тому не дивно, що Е.Р. Штерна сучасники називали «грозою фальсифікаторів» [Ванчугов, 2004, с. 12]. В цілому, за час своєї наукової діяльності в Одесі Е.Р. Штерн сформував окрему школу антикознавства, яка будувала свою роботу на ґрунтовній, науковій основі [Ванчугов, 2004, с. 7]. З неї вийшли такі

видатні вчені як М.І. Мандес, Е.Г. Кагаров, Б.В. Фармаковський, М.Ф. Болтенко, П. Нікореску та ін. [Шестаков, 1925, с. 150; Ванчугов, 1989, с. 26; Бузескул, 2004, с. 177, 186].

На жаль, активний і вкрай плідний одеський період життя і наукової діяльності Е.Р. Штерна був раптово перерваний. У 1910 р. помер від хвороби його молодший син. Ця подія порушила весь уклад життя вченого [Дложевський, 1925, с. 101]. Коли 1911 р. Е.Р. Штерну прийшло повторне запрошення від університету в Галле з пропозицією зайняти професорську посаду керівника кафедри давньої історії, він прийняв рішення залишити Одесу. Перед від'їздом з Росії Ернст фон Штерн перебував в чині дійсного статського радника і за свої наукові заслуги нагороджений орденами Св. Станіслава 2-го ступеня і Св. Анни 2-го ступеня, медаллю в пам'ять царювання Олександра III. Мав він і іноземну нагороду – кавалерійський хрест австрійського ордена Франца-Йосифа [ДАОО, ф. 52, оп. 2, сп. 240, л. 2,3; Ванчугов, 2004, с. 11; Плесская-Зебольд, 1999, с. 284].

Таким чином, після 25-річної професорської діяльності в Новоросійському університеті Е.Р. Штерн переїхав до Німеччини і став деканом історико-філологічного факультету Галле-Віттенбергського Університету, двічі обирався його ректором (в 1921/1922 і 1923/1924 рр.) [Фролов, 2001, с. 43; Ванчугов, 2004, с. 12]. Незважаючи на труднощі, Е.Р. Штерн зміг провести розкопки в Тірі у 1912 р. [Штерн, 1913] і на о. Березань в 1913 р. [Штерн, 1914]. Продовженню його подальших польових досліджень в Північно-Західному Причорномор'ї завадила спочатку Перша Світова війна, потім революція 1917 р. та громадянська війна.

Незважаючи на ці обставини, Е.Р. Штерн не полишав роботу над новими публікаціями, видавши, вже після свого від'їзду, 25 статей тільки з археології та античної історії, не враховуючи наукових рецензій на роботи інших вчених². Наприклад, у 1913 р. він залучив до наукового обігу «Бородинський» (Бессарабський) скарб бронзової доби та зробив доповідь на міжнародному конгресі істориків у Лондоні про цей археологічний комплекс [Штерн, 1914a].

Е.Р. Штерн також приділяв велику увагу подіям революції і громадянської війни, що знайшло своє відображення в публікаціях політичного характеру [Фролов, 2001, с. 49]:

2. Бібліографію Е.Р. Штерна до 1912 р. див.: Προτεμλτηρια, 1912, с. 9-22; бібліографію його робіт з античності після 1912 р. див.: Дложевський, 1925, с. 100-101; повну бібліографію Е.Р. Штерна див.: Karo, 1925, S. 96-103.

«Керівники і підлеглі, політики і партії в нішній Росії» [Stern, 1918], «Руське аграрне питання і російська революція» [Stern, 1918a], «Більшовизм в теорії та практиці» [Stern, 1919]. У листопаді 1918 р. через довірену особу Е.Р. фон Штерн продав ділянку землі, яка належала йому в Одесі, що можна розцінювати, як остаточне рішення не повертатися з Німеччини [ДАОО, ф. 35, сп. 14, д. 132]. До самої смерті 27 квітня 1924 р. [Дложевський, 1925, с. 99; Козловська, 1926, с. 9], Е.Р.Штерн не залишав наукову та педагогічну діяльність, а також роботу над новими публікаціями.

Підводячи підсумки, відзначимо, що Е.Р. Штерн був видатним істориком-класиком свого часу, чий науковий інтерес був рівнозначно спрямований як на вивчення античної історії, так і археології Північного Причорномор'я. У дослідженнях Е.Р. Штерна повною мірою проявилася виняткова увага дослідника до деталей, поєднання комплексної роботи історика, археолога, філолога і мистецтвознавця з багатою науковою базою, прагнення постійного узагальнення отриманих результатів. Це дозволяло зробити досить ретельні і точні для свого часу історичні побудови і висновки, переглянути низку старих уявлень і датувань, а головне – здобути вкрай важливі результати у вивченні античних пам'яток регіону. Звичайно, після більш ніж ста років, не всі гіпотези, інтерпретації та оцінки Е.Р. фон Штерна витримали перевірку часом, але багато чого з того, що їм було тоді зроблено і досі залишається в активному аналітичному фонді вітчизняної науки.

Березин С.Е. Греческая эпиграфика в Императорском Новороссийском университете: исследование и преподавание // Древнее Причерноморье. V-е чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. – Одесса, 2003. – С.15-19.

Березин С.Е. Древнегреческая история в Новороссийском университете: кафедра классической филологии // Древнее Причерноморье. Сб. статей к 85-летию П.О. Карышковского. – Одесса, 2006. – С. 14–20.

Білас Н. М. Археологічна наука у Львівському університеті (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.). – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.04. – К., 2004. – 16 с.

Бузескул В. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века. – К., 2004 – 318 с.

Ванчугов В.П. Одесское общество истории и древностей на рубеже XIX–XX вв. и Э.Р. Штерн // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839–1989. Тез. докл. юбил. конф. – Одесса, 1989. – С. 24–27.

Ванчугов В.П. Э.Р. фон Штерн и археология Северного Причерноморья на рубеже XIX и XX веков // *Vorysthenika*-2004. – Николаев, 2004. – С. 7–13.

Деревицкий А.Н., Павловский А.А., Штерн Э.Р. Музей имп. Одесского общества истории и древно-

стей, вып.1-2 (терракоты). – Одесса, 1897. – 46 с. (вып. 1), 46 с. (вып. 2).

Дложевський С.С. Ернст Романович Штерн (некролог) // ВОКК при ВУАН. – Одеса, 1925. – Ч. 2/3. – С. 99–101.

Жебелев С.А. Отзыв о трудах Э.Р. фон Штерна, посвященных классическим древностям Южной России // ЗООИД. – 1901. – Т. 23. – С. 95–112.

Зубарь В.М. Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округа (1914-2005 гг.) // МАИЭТ. – Suppl. № 6. – Симферополь, 2009. – 496 с.

Ізбаш Т.А., Новікова Л.В. Эрнст Романович фон Штерн // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. – Одесса, 2005. – Т. 4. – С. 442–445.

Клейман И.Б. Первые исследователи Тирь: Эрнст Романович Штерн и Пауль Никореску // Аккерманские древности. – Белгород-Днестровский, 1997. – С. 256–269

Клейн Л.С. История археологической мысли. Тт. I–II. – СПб., 2011. – 688 с. (т. 1), 626 с. (т. 2).

Козловська В. Пам'яті Е.Р.Штерна // Трипільська культура на Україні. – Т. I. – К., 1926. – С. 9–10.

Кузьмищев А.Г. Археологические исследования Э.Р. фон Штерна: Березань, Тира, Петрены // Археология і давня історія України. – Вип. 9. – Київ. – 2012а. – С. 139-147.

Кузьмищев А.Г. Березань в археологических исследованиях Э.Р. фон Штерна // БИ. – 2012. – Т. XXVI. – С. 433–461.

Кузьмищев А.Г. Одесский период в научной биографии Э.Р.Штерна // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2013. – Вып. X. – С. 356-362.

Кузьмищев А.Г. Э.Р. Штерн – первый исследователь античной Тирь // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013а. – Вип. XXXV. – С. 359-369.

Курінний П.П. Э.Р. Штерн // Україна. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 220–223.

Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации). – К., 1966. – 236 с.

Лебедев. Г.С. История отечественной археологии. 1700–1917 гг. – СПб, 1992. – 464 с.

Ляшко С.М. Штерн Ернст Романович // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. II. – С. 628

Охотников С.Б. Археология в Одессе. 185 лет Одесскому археологическому музею. – Одесса, 2010. – 160 с.

Пивоваров С.В. Розвиток археологічної науки в Чернівецькому університеті (друга половина XIX ст. – 2004 р.) // *Vita Antiqua*. – 2009. – № 7-8. – С. 34-37.

Платонова Н.И. История археологической мысли в России: вторая половина XIX – первая треть XX века. – СПб., 2010. – 316 с.

Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. – Одесса, 1999. – 520 с.

Русяева А.С. Граффити Ольвии Понтийской // МАИЭТ. – Suppl. № 8. – Симферополь, 2010. – 288 с.

Русяева А.С. Научная судьба эпиграфических исследований Э.Р. фон Штерна // *Vorysthenika*–2004. – Николаев, 2004. – С. 14–22.

Сапожников И.В. Очерки истории исследований Ольвии и Березани: до начала XIX ст. от Р.Х. // *Stratum plus*. – 2001-2002. – № 3. – С. 452-461.

Ситник О. Археологічна наука у Львові: перша половина ХХ століття. – Львів – Жешів, 2012. – 365 с.

Соловьев С.Л. История археологических исследований на Березани // Борисфен – Березань. Арх. коллекция Эрмитажа. – СПб., 2005. – Т. 1. – 31–40.

Тихонов И.Л. Археология в Санкт-Петербургском университете. Историографические очерки. – СПб., 2003. – 332 с.

Тункина И.В. «В поисках человека»: современные проблемы истории отечественной археологии // Monumentum Gregorianum. Сборник научных статей памяти академика Григория Максимовича Бонгард-Левина. – МОСКВА, 2013. – С. 500-514.

Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб., 2002. – 676 с.

Фролов Э.Д. Немецкий профессор в русском университете: Эрнест Романович фон-Штерн (1859–1924 гг.) // Сб. статей в честь 70-летия Г.Л. Курбатова. – СПб., 2001. – С. 29–53.

Хойслер А. Эрнст фон Штерн, археолог в Одессе и Галле // Традиции российской археологии. – СПб., 1996. – С. 54–56

Хорошилов О.Ю. Херсонес Таврический в трудах членов Одесского общества истории и древностей // Археология та етнологія східної Європи: матеріали і дослідження / Збірка наукових робіт, присвячена 135-річчю Одеського державного університету ім. І.І. Мечнікова. – Одеса, 2000. – С.355-360.

Шестаков Д.П. Исследователь памятников классической древности на юге России // Д.П. Шестаков. Два момента из истории нашей археологической науки. – Владивосток, 1926. – С. 22–42.

Шестаков Д.П. Научная деятельность Э.Р. Штерна // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете. – 1925. – Т. 33. – Вып. 1. – С. 147–151.

Штерн Э. Р. Бессарабская находка древностей 1912 г. // МАР. – 1914. – № 34. – С. 1-14.

Штерн Э.Р. Музей имп. Одесского общества истории и древностей, вып.3 (Феодосия и ее керамика). – Одесса, 1906. – 91 с.

Штерн Э.Р. Новооткрытая Ольвийская надпись // ЗООИД. – 1893. – Т. XVI. – С. 1-10.

Штерн Э.Р. О местоположении древнего Херсонеса // ЗООИД. – 1907. – Т. XXVIII, додаток. – С. 89-131.

Штерн Э.Р. О новейших раскопках в г. Аккермане и на острове Березани // ЗООИД. – 1901. – Т. 23. – С. 88-91.

Штерн Э.Р. О подделках классических древностей на юге России // Труды X Археологического съезда в Риге (1896 г.). – Москва, 1898. – Т. I. – С. 189-196.

Штерн Э.Р. О подделке предметов классической древности на юге России (реферат, читанный на X Археологическом съезде в Риге 2 августа 1896 г.) // ЖМНП. – 1896, декабрь. – отд. V. – С. 129-159.

Штерн Э.Р. О последних раскопках в Аккермане // ЗООИД. – Т. 23. Одесса, 1901. – С. 33-61.

Штерн Э.Р. Отчет о раскопках на острове Березани летом 1913 года. – Одесса, 1914. – 30 с.

Штерн Э.Р. По поводу вопроса о выработке общих правил для производства археологических раскопок // Древности. Труды Императорского Московского Археологического Общества. – 1910. – Т. XXII. – С. 198-202.

Штерн Э.Р. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. // ЗООИД. – 1913. – Т. 31. – додаток. – С. 92-101.

Штерн Э.Р. Раскопки на о.Березани // ОАК за 1908 год. – СПб., 1912. – С. 84-93.

Штерн Э.Р. Расписная ваза из Керчи. // ЗООИД. – 1896. – Т. XIX. – С. 94-109.

Щеглов А.Н. Э.Р. Штерн в России (несколько поправок и замечаний к тезисам А. Хойслера) // Традиции российской археологии. – СПб., 1996. – С. 55-57.

Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917: soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. – Stuttgart, 1998. – 699 s.

Karo G. Ernst von Stern // Biographisches Jahrbuch für die Altertumswissenschaft. – Leipzig, 1925. – № 45. – S. 96–103.

Stern E. Die politische und soziale Struktur der Griechenkolonien am Nordufer des Schwarzmeergebietes // Hermes. – 1915. – Bd. 50. – S. 161-224.

Stern E. von. Der Bolschewismus in Theorie und Praxis // Hallische Universitätszeitung. – 1919. – № 1. – S. 82-90.

Stern E. von. Die russische Agrarfrage und die russische Revolution (Auslandsstudien usw., 11). – Halle, 1918a. – 30 s.

Stern E. von. Regierung und Regierte, Politiker und Parteien im heutigen Russland (Auslandsstudien an der Universität Halle-Wittenberg, 3-4). – Halle, 1918. – 49 s.

Stern E.R. Catilina und die Parteikämpfe in Rom der Jahre 66–63. – Dorpat, 1883. – 178 s.

Stern E.R. Geschichte der Spartanischen und Thebanischen Hegemonie vom Königsfrieden bis zur Schlacht bei Mantinea. – Dorpat, 1884. – 248 s.

Проперпетрия. Сб. статей, изданный Императорским Одесским обществом истории и древностей в честь почетного члена Эрнеста Романовича фон-Штерна // ЗООИД. – 1912. – Т. XXX. – С. 7-10.

А. Г. Кузьмищев

Э.Р. ФОН ШТЕРН – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ АНТИЧНОЙ АРХЕОЛОГИИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ (кон. XIX - нач. XX в.)

В статье рассматривается научная деятельность известного ученого-антиковеда конца XIX – начала XX в. Эрнста Романовича фон Штерна (1859-1924 г), представлена его биография. Большинство научных трудов Э. Р. Штерна можно разделить на две большие группы: исследования по античной истории и работы по археологии Северного Причерноморья. Э. Р. Штерн писал свои работы на русском и немецком языках, таким образом, став посредником между европейской и российской антиковедческой наукой.

Проводить первые самостоятельные раскопки Э. Р. Штерн начал в 1900 г. в Тире. В 1903 и 1912 гг. он продолжил исследование этого памятника. Результаты раскопок позволили впервые открыть и исследовать культурный слой античного времени, чем окончательно подтвердили местопо-

ложение Тир. В 1902-1903 гг. Э. Р. Штерн также проводил раскопки поселения Петрены в Бессарабии, отметив, что это поселение принадлежало носителям Трипольской культуры.

Наиболее значимыми в научной биографии Э.Р. Штерна стали проведенные им в 1904-1909 и 1913 гг. археологические раскопки на о-ве Березань. Именно Э.Р. Штерн, впервые в историографии, указал, что на о. Березань находилось наиболее раннее в Северном Причерноморье древнегреческое поселение. Кроме того, он пришел к выводу, что в качестве жилых построек, переселенцами использовались землянки, которые были построены эллинским, а не варварским населением.

Одним из первых Э. Р. Штерн начал борьбу с фальсификациями древностей, а также уделял большое внимание разработке правильной, научно обоснованной, методике археологических раскопок. Э. Р. Штерн был выдающимся историком и археологом своего времени, а его исследования отличались сочетанием комплексной работы историка, археолога и искусствоведа с широкой научной базой.

Ключевые слова: Э.Р. фон Штерн, Северное Причерноморье, Тира, Березань, Петрены.

A. G. Kuzmischev

E. R. VON STERN - RESEARCHER OF ANCIENT ARCHEOLOGY IN NORTHERN BLACK SEA REGION (late XIX - beg. XX century)

In the article is examined scientific work of a famous archeologist of the end of the XIX – beginning of the XXth century Ernst Romanovich von Stern (1859-1924), and his biography is added. Vast majority of scientific works of E. R. Stern can be divided into

two large groups: studies about ancient history and archeology, and works about Northern Black Sea region. E. R. Stern wrote his articles in both Russian and German languages, thus he became a mediator between European and Russian ancient archaeological science.

First independent excavations of E. R. Stern began in 1900 in Tyras. In 1903 and 1912, he continued researching of the site. The excavations allowed discovering the cultural layer of ancient times, and that finally confirmed the location of Tyras. In the 1902-1903 E. R. Stern also excavated the settlement of Petreny in Bessarabia. He was the first researcher, who noticed that the settlement belongs to the Trypillian culture.

However, the most significant archaeological excavations by E. R. Stern were conducted in 1904-1909 and 1913 on the Berezan settlement. E. R. von Stern, for the first time in the historiography, pointed out that on Berezan there was the earliest ancient Greek settlement in the Northern Black Sea region. In addition, he concluded that settlers used the dugouts as dwellings, and that they were built by the Hellenic, not barbaric population.

E. R. Stern was one of the first, who started to dispute beyond fabrication of antiquities, and paid great attention to the development of informed, evidence-based, methods of archaeological excavations.

To summarize, it should be noted that E. R. Stern was a prominent historian and archeologist of his time, and works of a scientist may be characterized by a combination of complex research work of the historian, archaeologist and art historian with a broad scientific base.

Keywords: E. R. von Stern, Northern Black Sea region, Tyras, Berezan, Petrerny.

Одержано 7.07.2014